

क्रीडाक्षेत्रातील राष्ट्रीय पुरस्कार

डॉ. सचिन चामले

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा संचालक, कै. रसिका महाविद्यालय, देवणी, लातूर
E-mail : sachin09.chamle@gmail.com

प्रा. रोहित भैरवनाथ आदलिंगे

शारीरिक शिक्षण संचालक, दादापाटील राजळे कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, अहमदनगर

भारतामध्ये क्रीडाक्षेत्रातील खेळाडू, मार्गदर्शक, संघटक, खेळांना प्रोत्साहन देणाऱ्या व्यक्तींना क्रीडाक्षेत्रातील विशेष पुरस्कार देऊन गौरविण्यात येते जेणे करून आपल्या देशामध्ये खेळाला पोषक वातावरण तयार व्हावे.

आपल्या देशात आणि राज्यात जास्तीतजास्त खेळाडू निर्माण व्हावेत व त्यांनी चांगली कामगिरी करावी. जेणेकरून देशाची तरुण पिढीही अधिक ताकदवान बळकट होईल व एक आदर्श नागरिक बनेल. आपल्या देशाचे नाव पूर्ण विश्वात गाजेल व आपल्या देशाची खेळामध्ये एक वेगळी ओळख निर्माण होईल.

शासन पुरस्काराचे नाव

केंद्रशासनमार्फत दिले जाणारे क्रीडाक्षेत्रातील पुरस्कार

१. राजीवगांधी खेलरत्न पुरस्कार
२. अर्जुन पुरस्कार
३. द्रोणाचार्य पुरस्कार
४. ध्यानचंद पुरस्कार
५. तेनसिंग नॉर्गे पुरस्कार

केंद्र शासनमार्फत दिले जाणारे क्रीडाक्षेत्रातील पुरस्कार :

क्रीडाक्षेत्रात खेळाडू, मार्गदर्शक, कार्यकर्ता म्हणून भरीव कामगिरी करणाऱ्या व्यक्तीस राष्ट्रीयस्तरावर पुढील पुरस्कार देऊन गौरविले जाते.

१. राजीवगांधी खेलरत्न पुरस्कार :

भारतातील हा क्रीडाक्षेत्रातील सर्वोच्च पुरस्कार आहे. राजीवगांधी खेलरत्नपुरस्कार हा आपल्या भारताचे दिवंगत पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांच्या नावाने दिला जातो व हा पुरस्कार केंद्रशासनाच्या केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडा मंत्रालयामार्फत दिला जातो. राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार सन १९९१-९२ पासून देण्यास सुरुवात झाली. स्वर्गीय मेजर ध्यानचंद यांच्या जन्मदिवसानिमित्त २९ ऑगस्ट रोजी राष्ट्रपती भवनात भारताचे राष्ट्रपती यांच्या हस्ते हा पुरस्कार दिला जातो. या पुरस्काराचे स्वरूप पदक, सन्मानपत्र आणि पंचवीसलाख (२५,००,०००/-) रोख असे आहे. या पुरस्कारापोटी मिळणाऱ्या रकमेवर आयकरात सूट दिलेली आहे.

राजीवगांधी खेलरत्न पुरस्कार देण्याचे उद्दिष्ट :

क्रीडा क्षेत्रात एखाद्या खेळाडूने नेत्रदीपक व अतिउच्च कार्यमान आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केले आहे. एकूणच मागील चार वर्षांपासून त्या खेळाडूचे क्रीडा कार्यमान चांगल्या स्तरावर आहे व त्यामुळे देशाचे नावलौकिक झाले आहे अशा खेळाडूचा गुणगौरव करण्यासाठी व त्यांना प्रोत्साहन करण्यासाठी राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार दिला जातो असे या पुरस्काराचे उद्दिष्ट आहे.

राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार पात्रतेचे निकष :

१. राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कारासाठी व्यक्तिगत अर्ज केला जात नाही.
२. भारत सरकार द्वारे मान्यता प्राप्त भारतीय ऑलिम्पिक समिती, राष्ट्रीय खेळाच्या संघटना, खेळांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संघटना यांच्या मार्फत शिफारशी अर्ज मागवले जातात.
३. शिफारस केलेल्या खेळाडूचे संपूर्ण वर्षात (१ एप्रिल ते ३१ मार्च) नेत्रदीपक आणि अतिउच्च कार्यमान आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असावे लागते. तसेच एकूणच मागील चार वर्षांपासून त्याखेळाडूचे क्रीडा कार्यमान चांगल्या स्तरावर असावे लागते.
४. एका क्रीडा प्रकारातील दोन व्यक्तींना हा पुरस्कार दिला जात नाही.
५. संपूर्ण आयुष्यात एका व्यक्तीस हा पुरस्कार एकदाच दिला जातो.
६. ऑलिम्पिक खेळ, एशियन गेम्स, कॉमनवेल्थ गेम्स अशा चार वर्षात एकदा किंवा दोन वर्षात एकदा अशा होणाऱ्या स्पर्धांच्या (समारोपा-पर्यंत) शेवटपर्यंत होणाऱ्या कार्यमान ग्राह्य धरले जाते.

७. नॅशनल अँटीडोपिंग एजन्सी (NADA) किंवा वर्ल्ड अँटीडोपिंग एजन्सीने अधिकृत केलेल्या इतर एजन्सीद्वारे नमूद केलेल्या नमुन्याच्या आधारे प्रतिबंधित औषधे/पदार्थांच्या वापरासाठी शिक्षा करण्यात आली आहे असे खेळाडू या पुरस्कारसाठी पात्र असणार नाहीत. एखाद्या खेळाडूस हा पुरस्कार दिला गेला असेल व तो शिक्षेस पात्र असेल तर त्याचा पुरस्कार परत घेतला जातो.

८. शिफारशी : केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडा मंत्रालयामार्फत प्रत्येक वर्षी जानेवारी किंवा फेब्रुवारी महिन्यामध्ये शिफारशी अर्ज मागवले जातात त्यात भारत सरकारद्वारे मान्यताप्राप्त भारतीय ऑलिम्पिक समिती, राष्ट्रीय खेळाच्या संघटना, खेळांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संघटना एका वर्षात एका विशिष्ट क्रीडाप्रकारात किंवा खेळात दोन नावे नामांकन करू शकतात. एखादी राष्ट्रीय संघटना भारत सरकारद्वारे मान्यताप्राप्त नाही अशा संघटनासाठी भारतीय क्रीडा प्राधिकरण नामांकन करू शकते. जसे भारतीय क्रिकेट नियामक मंडळाकडून (बीसीसीआय) नामांकन अर्ज मागवण्यात येतात.

शिफारशीचा अर्ज भारतीय ऑलिम्पिक संघटना, राज्यसरकार, भारतीय क्रिकेट कंट्रोलबोर्ड (बीसीसीआय), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (SAI), विविध राष्ट्रीय क्रीडा संघटनामार्फत त्यांच्या अध्यक्ष किंवा सचिव / कार्यकारी संचालक यांच्या मार्फत येणे गरजेचे आहे.

राजीवगांधी खेलरत्न पुरस्कार निवड समिती

अ.क्र.	सदस्यांचे नाव	पदनाम
१	केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडामंत्रालयाद्वारे नामनिर्देशित केलेली व्यक्ती	अध्यक्ष
२	प्रतिष्ठित खेळाडू (ऑलिम्पियन किंवा राजीवगांधी खेळरत्न पुरस्कार प्राप्त किंवा अर्जुन पुरस्कार प्राप्त)	४- सदस्य
३	क्रीडापत्रकार / तज्ञ / समालोचक	३ - सदस्य
४	क्रीडातज्ञ पॅरास्पोर्ट्सशीसंबंधित / क्रीडाप्रशासक	१ - सदस्य
५	मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO), टारगेट ओलंपिक योजना सचिवालय माजी अधिकारी	सदस्य
६	कार्यकारी संचालक (TEMS) / प्रभारी अधिकारी विभागीय (TEMS), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण माजी अधिकारी	सदस्य
७	सहसचिव, क्रीडा विभाग सदस्य	सचिव

२. अर्जुनपुरस्कार

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर क्रीडा व खेळातील उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या खेळाडूस अर्जुन पुरस्कार दिला जातो. प्राचीन भारताच्या महाभारतातील हिंदू पौराणिक कथांमध्ये त्याचे परिश्रम, समर्पण आणि एकाग्रतेचे प्रतीक व कुशल धनुर्धर म्हणून त्याची ओळख आहे त्यामुळे अर्जुन नावावरून या पुरस्काराचे नाव देण्यात आले आहे. केंद्रशासनाच्या केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडा मंत्रालयामार्फत अर्जुन पुरस्कार सन १९६१ पासून देण्यास सुरुवात झाली. १९९१-९२ मध्ये राजीव गांधी खेलरत्न सुरु होण्यापूर्वी अर्जुन पुरस्कार हा भारताचा सर्वोच्च क्रीडा सन्मान होता. यात महाराष्ट्रातीलसुद्धा विविध खेळांच्या खेळाडूंना अर्जुन पुरस्कार मिळालेले आहेत. या पुरस्काराचे स्वरूप धनुर्धारी अर्जुनाचा स्टॅच्यू (पुतळा), ब्लेझर समारंभाची वेषभूषा, सन्मानपत्र आणि पंधरा लाख (१५,००,०००/-) रोख असे आहे.

● अर्जुनपुरस्कार देण्याचेउद्दिष्ट :

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील क्रीडाक्षेत्रात खेळाडूंना उल्लेखनीय कामगिरी केले आहे. एकूणच मागील चार वर्षांपासून त्याखेळाडूंचे क्रीडा कार्यमान चांगल्या स्तरावर आहे. अशा खेळाडूंचा गुणगौरव करण्यासाठी व इतर खेळाडूंना प्रेरणा देण्यासाठी अर्जुन पुरस्कार दिला जातो असे या पुरस्काराचे उद्दिष्ट आहे.

● अर्जुन पुरस्कार पात्रतेचे निकष :

१. अर्जुन पुरस्कारासाठी व्यक्तिगत अर्ज केला जात नाही.
२. भारत सरकारद्वारे मान्यता प्राप्त भारतीय ऑलिम्पिक संघटना, विविध खेळांच्या राष्ट्रीय संघटना, खेळांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संघटनायांच्या मार्फत शिफारशी अर्ज मागवले जातात.

३. शिफारस केलेल्या खेळाडूचे संपूर्ण वर्षात (१ एप्रिलते ३१ मार्च) भारताचे प्रतिनिधित्व करत असताना अतिउच्च कार्यमान आंतरराष्ट्रीय स्तरावर क्रीडा कार्यमान चांगल्या स्तरावर असावे लागते. तसेच एकूणच मागील चार वर्षांपासून त्या खेळाडूंचे क्रीडा कार्यमान चांगल्या स्तरावर असावे लागते.
४. ऑलिम्पिक खेळ, एशियन गेम्स, कॉमनवेल्थ गेम्स, विश्वचषक, जागतिकस्पर्धा किंवा स्वदेशी खेळ, दिव्यांग खेळाडूसाठी खेळल्या जाणाऱ्या विविध आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा व ऑलिम्पिक स्पर्धांच्या (समारोपापर्यंत) शेवट पर्यंत होणाऱ्या कार्यमान सम्राह्य धरले जाते.
५. केंद्रशासनाने पुरस्कारासाठी ठरवून दिलेल्या ऑलिम्पिक खेळ, एशियन गेम्स, कॉमनवेल्थ गेम्स, विश्वचषक, जागतिक स्पर्धा किंवा स्वदेशी खेळ, दिव्यांग खेळाडूसाठी खेळल्या जाणाऱ्या विविध आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा व ऑलिम्पिक स्पर्धांचा विचार केला जातो.
६. नॅशनल अँटीडोपिंग एजन्सी (NADA) किंवा वर्ल्ड अँटीडोपिंग एजन्सीने अधिकृत केलेल्या इतर एजन्सीद्वारे नमूद केलेल्या नमुन्याच्या आधारे प्रतिबंधित औषधे/पदार्थांच्या वापरासाठी शिक्षा करण्यात आली आहे असे खेळाडू या पुरस्कारासाठी पात्र असणार नाहीत. एखाद्या खेळाडूस हा पुरस्कार दिला गेला असेल व तो शिक्षेस पात्र असेल तर त्याचा पुरस्कार परत घेतला जातो.
७. शिफारशी : विविध खेळाच्या राष्ट्रीय क्रीडाफेडरेशन, भारतीय ऑलिम्पिक संघटना,

राज्यसरकार, भारतीय क्रिकेट कंट्रोलबोर्ड (बीसीसीआय), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (SAI) या एजन्सींना जास्तीतजास्त तीन पात्र खेळाडूंच्या शिफारशी करता येतात.

ऑल इंडिया पोलीस स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, आर्मी स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, रेल्वे स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड, सर्विसेस स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, इंडियन नेव्ही स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, एअरफोर्स स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, पेट्रोलियम स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड, एअर इंडिया स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड, सेल स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड यांच्या तर्फे पाच पात्र खेळाडूंच्या शिफारशी करता येतात.

सर्वसाधारणपणे पात्र असणाऱ्या खेळाडूंच्या उपलब्धतेनुसार एका वर्षात एका क्रीडा प्रकारात एकच पुरस्कार दिला जातो. तथापि एक दिव्यांग खेळाडूसाठी हा पुरस्कार दिला जातो. निवड समिती योग्य पात्र असणाऱ्या खेळाडूंच्या उपलब्धतेनुसार सांघिक क्रीडा प्रकारात किंवा पुरुष व महिला दोन्ही लिंगांच्या खेळाडूंच्याबाबतीत एकापेक्षा जास्त खेळाडूंची शिफारस करून जास्तीचे पुरस्कार दिले जाऊ शकतात.

शिफारशीचा अर्ज भारतीय ऑलिम्पिक संघटना, राज्यसरकार, भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड (बीसीसीआय), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (SAI), विविध राष्ट्रीय क्रीडा संघटनांमार्फत त्यांच्या अध्यक्ष किंवा सचिव / कार्यकारी संचालक्यांच्या मार्फत येणे गरजेचे आहे.

अर्जुन पुरस्कार निवड समिती

अ.क्र.	सदस्यांचे नाव	पदनाम
१	सर्वोच्च न्यायालय / उच्चन्यायालय याचा सेवानिवृत्त न्यायाधीश	अध्यक्ष
२	प्रतिष्ठित खेळाडू (ऑलिम्पियन किंवा राजीव गांधी खेळरत्न पुरस्कार प्राप्त किंवा अर्जुन पुरस्कार प्राप्त)	४- सदस्य
३	क्रीडापत्रकार / तज्ञ / समालोचक	३ - सदस्य
४	क्रीडातज्ञ पॅरास्पोर्ट्सशी संबंधित / क्रीडाप्रशासक	१ - सदस्य
५	मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO), टारगेट ओलंपिक योजना सचिवालय माजी अधिकारी	सदस्य
६	कार्यकारी संचालक (TEMS) / प्रभारी अधिकारी विभागीय (TEMS), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण माजी अधिकारी	सदस्य
७	सहसचिव, क्रीडा विभाग सदस्य	सचिव

३. द्रोणाचार्य पुरस्कार

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर क्रीडा व खेळातील उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या खेळाडूंच्या मार्गदर्शकास द्रोणाचार्य पुरस्कार दिला जातो. भारता मधील क्रीडामार्गदर्शकास दिला जाणारा सर्वोच्च पुरस्कार म्हणून त्या पुरस्काराची ओळख आहे. प्राचीन भारताच्या महाभारतामध्ये महान मार्गदर्शक म्हणून द्रोणाचार्य किंवा गुरुद्रोण यांचे नाव घेतले जाते. महाभारताच्या कालखंडामध्ये सैनिकी प्रशिक्षण, दिव्य शस्त्र व शस्त्रकलेच्या प्रशिक्षणासाठी कौरव आणि पांडव राजपुत्रांना शाही प्रशिक्षण देणारे महान मार्गदर्शक म्हणून ओळखले जात होते. भारतीय गुरु-शिष्याची परंपरा डोळ्यांसमोर ठेवून द्रोणाचार्य पुरस्कार नाव देण्यात आले आहे. केंद्रशासनाच्या केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडा मंत्रालयामार्फत द्रोणाचार्य पुरस्कार सन १९८५ पासून देण्यास सुरुवात झाली आहे.

● द्रोणाचार्य पुरस्कार देण्याचे उद्दिष्ट :

सातत्यपूर्ण आधारावर उत्कृष्ट कार्य आणि त्यांच्या खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे व त्यासाठी त्यांनी त्याला सक्षम केले आहे. अशा मार्गदर्शकास किंवा प्रशिक्षकास द्रोणाचार्य पुरस्कार दिला जातो. विविध खेळांतील मार्गदर्शकांना हा पुरस्कार मिळालेला आहे. महाराष्ट्रातील सचिन तेंडुलकर व विनोद कांबळी यांचे गुरु रमाकांत आचरेकर यांना क्रिकेटसाठी सन १९९० मध्ये तर गोपाळराव फडके यांना खो-खो साठी हा पुरस्कार मिळालेला आहे. या पुरस्काराचे स्वरूप द्रोणाचार्यांचा स्टॅच्यू (पुतळा), ब्लेझर समारंभाची वेषभूषा, सन्मानपत्र आणि द्रोणाचार्य (आजीवन) पुरस्कार पंधरा लाख (१५,००,०००/-) रोख तसेच द्रोणाचार्य पुरस्कार दहा लाख रुपये (१०,००,०००/-) असे आहे.

सातत्याने उत्कृष्ट आणि गुणवंत कामगिरी करणारे आणि खेळाडूंना आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत उत्कृष्ट कामगिरी करण्यास सक्षम करणाऱ्यासाठी हा सन्मान आहे. व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारतीय खेळाडूंनी अतिउच्च कार्यमान करण्याच्या उद्देशाने पूर्ण आयुष्य समर्पित करतात अशा मार्गदर्शक व प्रशिक्षकाचा गुणगौरव करण्यासाठी हा पुरस्कार दिला जातो.

● द्रोणाचार्य पुरस्कार पात्रतेचे निकष :

१. प्रशिक्षक किंवा मार्गदर्शक याने सतत चारवर्ष अतिउच्च व उल्लेखनीय काम केलेले असावे.
२. ऑलिम्पिक खेळ, एशियन गेम्स, कॉमनवेल्थ गेम्स, विश्वचषक, जागतिक स्पर्धा किंवा स्वदेशी खेळ, दिव्यांग खेळाडूसाठी खेळल्या जाणाऱ्या विविध आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा व ऑलिम्पिक स्पर्धांच्या (समारोपापर्यंत) शेवटपर्यंत प्रशिक्षकाने प्रशिक्षण दिलेल्या खेळाडूचे कार्यमान ग्राह्य धरले जाते.
३. एखाद्या प्रशिक्षकाने पुरस्कारासाठी शिफारस अर्ज केला असेल तर त्याने मागील चार वर्षांपासून ज्या खेळाडूंना मार्गदर्शन केले आहे त्या खेळाडूंच्या कार्यमनाचे पुरावे सादर करावे लागतील तसेच या प्रशिक्षकाच्या मार्गदर्शनाखाली एखाद्या खेळाडूने पुरस्कार प्राप्त केला आहे अशा खेळाडूंची माहिती सादर करणे गरजेचे आहे. एकापेक्षा अधिक प्रशिक्षकाकडून मार्गदर्शन घेतले आहे त्या खेळाडूंनी केलेल्या कार्यमनावरती श्रेय प्रशिक्षक घेतल्याचे दिसून येत असेल तर

अशावेळी त्या खेळाडूचे शपथपत्र असणे गरजेचे आहे.

४. द्रोणाचार्य (आजीवन) पुरस्कार दोन पुरस्कार देण्यात येतात. २० वर्ष किंवा त्यापेक्षा अधिक कालावधीमध्ये उत्कृष्ट खेळाडू तयार करून त्या खेळाडूची कार्यमान उत्कृष्ट प्रतीचे आहे अशा प्रशिक्षणासाठी हा पुरस्कार दिला जातो.
 ५. नॅशनल अँटीडोपिंगएजन्सी (NADA) किंवा वर्ल्ड अँटीडोपिंग एजन्सीने अधिकृत केलेल्या इतर एजन्सीद्वारे नमूद केलेल्या नमुन्याच्या आधारे प्रतिबंधित औषधे/पदार्थांच्या वापरासाठी शिक्षा करण्यात आली आहे असे खेळाडू आहे त्यांच्या प्रशिक्षकास पुरस्कारासाठी अर्ज करता येत नाही.
 ६. एखाद्या व्यक्तीने खेळाडू असताना मेजर ध्यानचंद पुरस्कार प्राप्त केला असेल तर तो द्रोणाचार्य पुरस्कारासाठी पात्र असणार नाही.
 ७. शिफारशी : विविध खेळाच्या राष्ट्रीय क्रीडाफेडरेशन, भारतीय ऑलिम्पिक संघटना, राज्यसरकार, भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड (बीसीसीआय), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (SAI) या एजन्सींना जास्तीत जास्त २ पात्र प्रशिक्षकाच्या शिफारशी करता येतात.
- शिफारशीचा अर्ज भारतीय ऑलिम्पिक संघटना, राज्य सरकार, भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड (बीसीसीआय), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (SAI), विविध राष्ट्रीय क्रीडा संघटनांमार्फत त्यांच्या अध्यक्ष किंवा सचिव / कार्यकारी संचालक यांच्या मार्फत येणे गरजेचे आहे.

द्रोणाचार्य पुरस्कार निवड समिती

अ.क्र.	सदस्यांचे नाव	पदनाम
१	केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडामंत्राद्वारे नामनिर्देशित केलेली व्यक्ती	अध्यक्ष
२	प्रतिष्ठित खेळाडू (ऑलिम्पियन किंवा राजीव गांधी खेळरत्न पुरस्कार प्राप्त किंवा अर्जुन पुरस्कार प्राप्त)	४- सदस्य
३	द्रोणाचार्य पुरस्कार प्राप्त व्यक्ती विविध खेळातील	३ - सदस्य
४	क्रीडापत्रकार / तज्ञ / समालोचक	१ - सदस्य
५	मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO), टारगेट ओलंपिक योजना सचिवालय माजी अधिकारी	सदस्य
६	कार्यकारी संचालक (TEMS) / प्रभारी अधिकारी विभागीय (TEMS), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण माजी अधिकारी	सदस्य
७	सहसचिव, क्रीडा विभाग सदस्य	सचिव

४. ध्यानचंद पुरस्कार

खेळाडूची कारकीर्द खूप वैभवशाली व उत्कृष्ट आहे व खेळातून निवृत्तीनंतर त्याने खेळासाठी जीवन व्यतीत केलेले आहे अशा खेळाडूसाठी ध्यानचंद पुरस्कार दिला जातो. भारत देशाचा क्रीडा व खेळातील क्षेत्रातील आजीवन कामगिरीचा सन्मान आहे. ध्यानचंद पुरस्कार हा मेजर ध्यानचंद यांच्या नावाने दिला जातो. मेजर ध्यानचंद हे हॉकीचे महान खेळाडू होते. मेजर ध्यानचंद हे भारतातर्फे खेळत असताना त्यांनी भारतासाठी ऑलम्पिकमध्ये १९२८, १९३२ व १९३६ यासाली सलग तीनवेळेस हॉकीमध्ये गोल्ड मेडल जिंकून दिले होते. तसेच मेजर ध्यानचंद यांच्या कारकिर्दीमध्ये भारताला एकूण ऑलम्पिक मध्ये आठ वेळेस पदक प्राप्त करून दिले आहेत. त्यांच्या २० वर्षांच्या (१९२६ ते १९४८) कारकीर्दीत त्यांनी एकूण १००० गोल

केले होते. मेजर ध्यानचंद यांना हॉकीचे जादूगार म्हणून ओळखले जाते. मेजर ध्यानचंद यांनी हॉकी या खेळासाठी भारताची वेगळी ओळख निर्माण करून दिली होती. त्यामुळे त्यांच्या नावाने हा पुरस्कार दिला जातो.

केंद्रशासनाच्या केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडा मंत्रालयामार्फत द्रोणाचार्य पुरस्कार सन २००२ पासून देण्यास सुरुवात झाली आहे. या पुरस्काराचे पहिले विजेते हे बॉक्सिंग खेळाचे शाहू राजबिरादार आहेत हे महाराष्ट्रातील रहिवासी असून लातूर जिल्ह्यातील निलंगा येथील रहिवासी आहेत. एका वर्षामध्ये जास्तीत जास्त तीन ध्यानचंद पुरस्कार दिले जातात. या पुरस्काराचे स्वरूप मेजर ध्यानचंद यांचा स्टॅच्यू (पुतळा), ब्लेझर समारंभाची वेषभूषा, सन्मानपत्र आणि दहा लाख रुपये (१०,००,०००/-) रोख असे आहे.

● **ध्यानचंद पुरस्कार देण्याचे उद्दिष्ट :**

ज्या खेळाडूंनी त्यांच्या खेळामध्ये उत्तम कामगिरी करून योगदान दिले आहे. तसेच सक्रिय क्रीडा कारकीर्दीतून निवृत्ती घेतल्यानंतरही खेळाच्या प्रोत्साहनात योगदान देणे सुरू ठेवले आहे. त्यांचा सन्मान करणे. तसेच ज्यांनी आयुष्यभर खेळ आणि क्रीडा संवर्धनासाठी हातभार लावला आहे त्यांना उत्तेजन देण्यासाठी व देशातील क्रीडा क्षेत्रातील कार्यमानाचा विकास होण्यासाठी आणि क्रीडा क्षेत्राच्या विकासास प्रोत्साहन देण्यासाठी हा ध्यानचंद पुरस्कार देण्याचे उद्दिष्ट आहे

● **ध्यानचंद पुरस्कार पात्रतेचे निकष :**

१. खेळाडूने त्याच्या खेळात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उत्तम कार्यमान देऊन चालत नाही तर त्याने त्याची कारकीर्द संपल्यानंतरही त्याच्या वैयक्तिक क्षमतेत खेळाच्या संवर्धनासाठी योगदान देणे चालू ठेवायला हवे. खेळाडूने नेतृत्व, क्रीडाकौशल्य आणि शिस्तीची भावना देखील दर्शविली पाहिजेत तरच तो त्या पुरस्कारासाठी पात्र असेल.
२. नॅशनल अँटीडोपिंग एजन्सी (NADA) किंवा वर्ल्ड अँटीडोपिंग (WADA) एजन्सीने अधिकृत केलेल्या इतर एजन्सी द्वारे नमूद केलेल्या नमुन्याच्या आधारे प्रतिबंधित औषधे / पदार्थांच्या वापरासाठी शिक्षा करण्यात आली आहे. आहे किंवा ज्यांची चौकशी प्रलंबित आहे

किंवा त्यांच्या विरुद्ध चौकशी चालू आहे असे खेळाडू या पुरस्कारसाठी पात्र असणार नाहीत.

३. यापूर्वी राजीव गांधी खेलरत्न, अर्जुन पुरस्कार किंवा द्रोणाचार्य पुरस्काराने गौरविण्यात आलेले खेळाडू ध्यानचंद पुरस्कारासाठी अर्ज करण्यास पात्र असणार नाहीत.

४. शिफारशी : विविध खेळाच्या राष्ट्रीय क्रीडा संघटना, भारतीय ऑलिम्पिक संघटना, राज्यसरकार, भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड (बीसीसीआय), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (SAI) या एजन्सींना जास्तीतजास्त २ पात्र खेळाडूंच्या शिफारशी करता येतात.

ऑल इंडिया पोलीस स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, आर्मी स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, रेल्वे स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड, सर्विसेस स्पोर्ट्स कंट्रोलबोर्ड, इंडियन नेव्ही स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, एअर फोर्स स्पोर्ट्स कंट्रोल बोर्ड, पेट्रोलियम स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड, एअर इंडिया स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड, सेल स्पोर्ट्स प्रमोशन बोर्ड यांच्या तर्फे २ पात्र खेळाडूंच्या शिफारशी करता येतात.

शिफारशीचा अर्ज भारतीय ऑलिम्पिक संघटना, राज्यसरकार, भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड (बीसीसीआय), भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (SAI), विविध राष्ट्रीय क्रीडा संघटनांमार्फत त्यांच्या अध्यक्ष किंवा सचिव / कार्यकारी संचालक यांच्या मार्फत येणे गरजेचे आहे.

ध्यानचंद पुरस्कार निवड समिती

अ.क्र.	सदस्यांचे नाव	पदनाम
१	केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडामंत्राद्वारे नामनिर्देशित केलेली व्यक्ती	अध्यक्ष
२	प्रतिष्ठित खेळाडू (ऑलिम्पियन किंवा राजीव गांधी खेळरत्न पुरस्कार प्राप्त किंवा अर्जुन पुरस्कार प्राप्त, ध्यानचंद पुरस्कार प्राप्त)	३ सदस्य
३	क्रीडापत्रकार / तज्ञ / समालोचक	२ सदस्य
५	क्रिडा प्रशासक	१ सदस्य
६	महासंचालक, भारतीय क्रीडा प्राधिकरण	सदस्य
७	सहसचिव, क्रीडा विभाग युवा कार्य व क्रीडा मंत्रालय सदस्य	सचिव

५. तेनसिंग नॉर्गे पुरस्कार

तेनसिंग नॉर्गे राष्ट्रीय साहसी पुरस्कारची सुरुवात ही अर्जुन पुरस्काराने झाले आहे. अतिउच्च साहसी कामगिरी करणाऱ्या व्यक्तीस हा पुरस्कार दिला जातो. भारताच्या इतिहासात प्रथमच एक पूर्ण संघाला अर्जुन पुरस्कार दिला गेला होता जिने १९६५ मध्ये भारतीय माऊंट एव्हरेस्ट वरती यशस्वी चढाई केली होती या संघामधील सर्व सदस्यांना अर्जुन पुरस्कार दिला गेला होता. तसेच १९८१ मध्ये दोन पर्वतारोही व १९८४ मध्ये पहिली भारतीय महिला पर्वतारोही बाचेंद्रीपाल ही समवेत होती तसेच १९८० मध्ये तीन पर्वतारोही यांनी माऊंट एव्हरेस्टवर यशस्वी चढाई केली होती यासर्वांना अर्जुन पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. त्यानंतर १९९३ मध्ये केंद्रीय युवक कल्याण व केंद्रीय मंत्रालयाने व राज्यमंत्री मुकुल वासनिक यांनी स्वतंत्र राष्ट्रीय साहसी पुरस्कार देण्याची घोषणा केली. त्यात भूभाग समुद्र हवा व आजीवन साहसी कामगिरी करणाऱ्यांना हा पुरस्कार दिला जाईल तसेच ज्याप्रमाणे अर्जुन पुरस्कारास सन्मान दिला जातो त्याचप्रमाणे या

साहसी पुरस्काराचा सन्मान दिला जाईल असे ठरवण्यात आले.

साहसी पुरस्कार देण्यास सुरुवात १९९४ पासून झाली व या पुरस्काराचे पूर्ण नामकरण २००३ मध्ये करण्यात आले त्याचे नाव तेनसिंग नॉर्गे राष्ट्रीय साहसी पुरस्कार हे ठेवण्यात आले. १९५३ मध्ये एडमंडहिलरी समवेत एव्हरेस्टच्या शिखरावर पोहोचणाऱ्या पहिल्या दोन व्यक्तीपैकी पहिली व्यक्तीही (भारतीय-नेपाळी-शेर्पा) तेनसिंग नॉर्गे, पर्वतारोही हे होते त्यामुळे या पुरस्कारास त्यांचे नाव देण्यात आले. हा पुरस्कार २००२ पासून राष्ट्रपती भवनात देण्यात येतो. २००९ मध्ये या पुरस्कारासाठी देण्यात येणाऱ्या स्मृतिचिन्हची पुनर्रचना करण्यात आलीया स्मृतिचिन्हात तेनसिंग नॉर्गे एव्हरेस्टच्या शिखरावर चढतानाचा पितळीचे स्मृतिचिन्ह देण्याचे ठरविण्यात आले. तेनसिंग नॉर्गे राष्ट्रीय साहसी पुरस्कार या पुरस्काराचे स्वरूप स्मृतिचिन्ह, प्रमाणपत्र, ब्लेझर व सिल्कचे टाय व (महिलांसाठी साडी) व रोख रक्कम ५,००,०००/- पाच लाख रुपये असे देण्यात येते.

● तेनझिंग नॉर्गे राष्ट्रीय साहसी पुरस्काराची पात्रता :

तेनझिंग नॉर्गे राष्ट्रीय साहसी पुरस्कार हा मरणोत्तर पुरस्कार देण्याची तरतूद अस्तित्वात आहे. परंतु एकाच श्रेणीतील एकाच व्यक्तीस एकापेक्षा जास्त वेळा कोणताही पुरस्कार देता येणार नाही. तेनझिंग नॉर्गे राष्ट्रीय साहसी पुरस्कार अर्जाची शिफारस एक तर राज्यसरकारच्या युवा किंवा क्रीडा विभागाने किंवा विशिष्ट श्रेणीचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या मान्यताप्राप्त साहसी संस्थांना करता येते. पुरस्कारासाठी अर्ज केलेल्या वर्षापासून मागील तीन वर्षांचे कार्यमान ग्राह्य धरले जाते. पुरस्कारासाठी शिफारस केलेल्या सर्व व्यक्तींचे अर्ज तीन वेगवेगळ्या संस्थांना पाठवले जातात. जमीनीसाठी इंडियन माऊंटनिंगरिंग (गिर्यारोहण) रिंग फाउंडेशन, पाण्यासाठी नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ वॉटरस्पोर्ट्स, हवेतील साहसी प्रकारासाठी एरोक्लब ऑफ इंडिया एअर या तिन्ही संस्था त्यांच्या परिक्षेत्रातील विविध साहसी प्रकारातील कामगिरीची पडताळणी करतात. अर्ज मिळाल्याच्या एक महिन्याच्याआत सर्व संस्थात्यांचे रिपोर्ट अहवाल केंद्रसरकारकडे जमा करतात.

अर्जाच्या तपासणी करून योग्य असणाऱ्या व्यक्तीची अर्ज केंद्रशासनाने गठीत केलेल्या पुरस्कार निवड समितीसमोर मांडले जातात. पुरस्कार निवड समितीमध्ये पाच पाच सदस्य असतात. केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडामंत्रालयाचे अध्यक्ष व सचिव आणि तीन विभागांपैकी प्रत्येकाचा जमीनीसाठी इंडियन माऊंटनिंगरिंग फाउंडेशन, पाण्यासाठी नॅशनल

इन्स्टिट्यूट ऑफ वॉटर स्पोर्ट्स, हवेतील साहसी प्रकारासाठी एरोक्लब ऑफ इंडिया एअर एक प्रतिनिधी असतो. या समितीतर्फे निवड झालेल्या व्यक्तींची यादी पुढील मान्यतेसाठी केंद्रीय युवक कल्याण व क्रीडामंत्री यांना सादर केले जाते. शिफारशीमध्ये केलेल्या तरतुदी मध्ये प्रत्येक वर्गात फक्त एकच पुरस्कार दिला जातो परंतु मंत्रालयाच्या मान्यतेने एखाद्या विशिष्ट वर्षात पुरस्कारांची संख्या वाढवूनपण दिली जाते. गेल्या तीन वर्षात त्यांच्या उत्कृष्ट कामगिरी, नेतृत्वाचे उत्कृष्ट गुण, साहसी शिस्तीची भावना आणि एका विशिष्ट क्षेत्रात उदा. भूमी, वायू किंवा जल (समुद्र) या कामगिरीबद्दल त्यांना सन्मानित केले जाते.

संदर्भ :

1. Rajiv Gandhi Khel Ratna Award, Government of India, Ministry of Youth Affairs & Sports, Department of Sports - F. No. K-15012/2/2020-SP-IV- SP-IV 15C, Shastri Bhawan, New Delhi Dated the 4th May, 2020.
2. Arjuna Award, Government of India, Ministry of Youth Affairs & Sports, Department of Sports -F. No. K-15012/3/2020- SP-IV 15C, Shastri Bhawan, New Delhi Dated the 4th May, 2020.
3. Dronacharya Award, Government of India, Ministry of Youth Affairs & Sports, Department of Sports -F. No. K-15012/4/2020- SP-IV15C, Shastri Bhawan, New Delhi Dated the 4th May, 2020.
4. Dhyan Chand Award, Government of India, Ministry of Youth Affairs & Sports, Department of Sports -F. No. K-15012/5/2020- SP-IV15C, Shastri Bhawan, New Delhi Dated the 4th May, 2020.
5. Tenzing Norgay National Adventure Award, Retrieved, 30 March 2021 from https://en.wikipedia.org/wiki/Tenzing_Norgay_National_Adventure_Award.